

בין "ספרות עברית" ל"ספרות יהודית" – משנתו הביקורתית
של יונתן רטוש
דן לאור

יונתן רטוש נכנס לספרות העברית לפני חמשים שנה. במבט לאחור נראית בוכחותו בה כאחד הארועים השנויים ביותר במחלוקת בתולדות ספרותנו החדשה, לפחות בפרק הארץ-ישראלי שלה. קביעתו הנחרצת כי אין כל זיקה בין ה"עברים", יושבי הארץ, לבין היהודים ומורשתם התפרשה, ובדין, כערעור בלתי-מתפשר על ההבחה הרווחת בדבר אחדותן ורציפותן של ההסטוריה והתרבות היהודית.¹ אידיאולוגיה זו, שמקובל לכנותה "כבעבית", מתממשת באגפיה השונים של יצירת רטוש: בראש ובראשונה היא זו שקובעת את דמותה של שירתו, לפחות בחטיבות המרכזיות שלה. זהו הקוו הבקוט, כמובן, במגיפסטים שחיבר רטוש ובכתביו ההגותיים והפוליטיים, והוא זה שאף מבחה את מאמריו העיוניים בתחום הלשון העברית וחקר המקרא. ביתן בהחלט לראות כיצד משפיעה עמדתו של רטוש על הפואטיקה של התרגום שלו. גם מדיביתו כעורך – שהישגה העיקרי הוא כתב-העת "אלף" – במצאת משועבדת להשקפה זו. אפשר להזכיר עוד את רטוש העסקן, אשר פעילותו הציבורית היא ערוץ בוסף שבו ביתן ביטוי לתפישת-העולם שלו.

לתיאור מקובל זה של תחומי פעולתו וכתביתו של רטוש יש להוסיף עוד מגזר אחד, שכמדומה לא הוכר עד כה כחטיבה אורגאנית שלה קיום נבדל בקורפוס של יצירתו. הכוונה היא למאמרים שחיבר רטוש בתחום ביקורת הספרות, או, בלשון אחרת, למשנה האסתיטית שלו. קטע זה ביצירת רטוש הוא מושא עיוננו. מדובר בכמניין מאמרים שרובם נתחברו במרוצת שנות החמישים: בצד מאמרים בשאלות עקרוניות, מכילה חטיבה זו סדרת דיונים ספציפיים בספרות הארץ-ישראלית, מחזור מאמרים על יצירתו של ביאליק וכן עבודת פרשנות מקפת על שירו של שלובסקי "שער הנפילים".² להוציא את החיבור האחרון, שהוא דיון פורמאליסטי טהור המכוון לפענח את ה"תחבולה" השלובסקאית, מצטיירים מאמריו של רטוש בתחום ביקורת הספרות כסוג מסויים של היגד פוליטי, והם מחוברים – במישרין או בעקיפין – למצע האידיאי המשותף לכלל יצירתו.

הטיעון היסודי, הפרובוקאטיבי, שעליו מושתתת משנתו הביקורתית של רטוש קובע אבחנה ברורה וחד-משמעית בין מה שהוא מכנה בשם "ספרות עברית" או "ספרות ישראלית", לבין הספרות ה"כלל-יהודית", או, ליתר דיוק: "הספרות היהודית בלשון העברית". באופן פאראדוכסאלי נמצא רטוש ממשיך את הקוו שבקט דב סדן במסת-המבוא הידועה שלו בזה שהוא

חוזר וקובע את עובדת אחדותה של הספרות היהודית ללשוניותה: "כידוע כתבו יהודים בהרבה לשונות" – הוא כותב ב-1950: "ערבית, גרמנית, רוסיית, צרפתית, אנגלית. מבחיבה עיונית אין שום טעם להוציא מכלל זה את היצירות היהודיות שנכתבו עברית"³. אלא שאליה וקוץ בה: רטוש אכן מוציא מכלל זה את הספרות העברית המתהווה בארץ-ישראל, השונה – בעצם הגדרתה – מן הספרות היהודית בלשון העברית. שוני קטגוריאלני זה נקבע מכח ההבדל הסוציולוגי ("עדה" מול "אומה"), הטריטוריאלי ("פזורה" מול "מולדת"), הלשוני ("לשון תרבות" מול "לשון חיים") והאידיאולוגי (ערכי היהדות מול ערכי "עם הארץ"). כמו בכתביו ההגותיים והפוליטיים, נאחז רטוש גם כאן בתקדים האמריקאי (ולעתים אף האוסטרילי): היווצרותה של אומה חדשה הנושאת תרבות חדשה בטריטוריה חדשה על-ידי מהגרים המנתקים עצמם מתרבות-האם, על אף שהרציפות הלשונית – לפחות לגבי רובם – עדיין נשמרת.⁴

על רקע זה ניתן להסביר את העמדה שנוקט רטוש במאמרי הביקורת שלו, הדנים ביוצרים ובטקסטים מוגדרים: מאמריו על ביאליק מזה, ומאמריו על הספרות הארץ-ישראלית, בעיקר על סופרי "דור בארץ", מזה. כדי להבין מה עורר את רטוש להתרכז דווקא בביאליק, כדאי להסתייע בראיון האחרון שנערך עמו, ואשר בתפרסם זמן קצר לאחר מותו. בראיון זה אמר יונתן רטוש בתשובה למראייבו, נתן זך: "הייתי אומר שיותר משהרבי את אני לעסוק בביאליק העסיק ביאליק אותי, כמו את בני אחרי, בקרוב את בכדי, ואת כל התלמידים בישראל עד היום. אני מתכוון לכך שאולי כדי שלישי מכלל שעות הלימוד המוקדשות לספרות מוקדשות לביאליק... לכן ביאליק הוא בעייה חמורה, מן הראשונות במעלה בחיי התרבות והחבון שלנו..."⁵

מטרת הנתיחה של רטוש היא, איפוא, לחשוף את "הסטרוקטורה המבטאלית" של ביאליק, ולהציגו – על יסוד זה – כסופר "יהודי" מובהק.⁶ גם בעיונו המוקדם ב"מגילת האש" וגם בפירושו המאוחר ל"אגדת שלושה וארבעה" מתמקד רטוש במה שהוא מכנה בשם "מוטיב האהבה הזרה" שהוא, לדעתו, מוטיב יסודי ביצירת ביאליק, הממלא תפקיד משמעותי במיוחד בשתי היצירות הנבחרות. "מגילת האש" היא, לפי תפישה זו, "שיר השירים של ביאליק, היא שירת האהבה הזרה, בטויו תסביך האהבה אל בת עם בכר, אל הגויה". כך גם "אגדת שלושה וארבעה", אשר "גרעיין עלילתה" הוא – לדעת רטוש – "האהבה הזרה, האהבה אל הבכריה, אל 'בת-אל-בכר', אל ה'גויה', בעלת תלתלי הזהב, הארמית". ביאליק מתואר במודגש כסופר יהודי, מזרח-אירופי, חניך הישיבה, אשר לידו האשה הזרה, הנזכרת היא צומת רגשית ורוחנית הקובעת, במידה מברעת, את יחסו אל העולם. רטוש טובע לכן שימת-לב להקשר הסוציולוגי שבו צמח ביאליק: זהו תנאי להבנת התוכן האמיתי של היצירות הנבחרות, אשר המבנה הפנטסטטי שלהן אינו אלא השלך מטאפורי לתפישת-עולם שנושאה הוא הנוער היהודי במזרח-אירופה בשלהי המאה שעברה. מסקנה זו, המושגת במהלך ניתוח ספרותי מתוחכם, מאפשרת לו להשמיע ביתר תוקף את עמדתו בנושא החיבור לספרות, ובעיקר במה שהדבר נוגע לביאליק: "זו השירה... שכפי הנראה לא לחנם רחוקה היא וזרה לשאיבם בני דורו וחיבוכו של ביאליק: סוד יצירתו, סודה של האהבה הגויית על כל הכרוך בכך, אינו אומר, אינו

יכול לומר להם מאומה".

הפן האחר של הביקורת המעשית של רטוש הם, כאמור, מאמריו על הספרות הנכתבת בארץ: המאמרים דנים בשיר "מריבת קיץ" מאת נתן אלתרמן, בשירו של ע. הלל "דבר החיילים האפורים" (וכן במאמר ביקורת שפירסם מרדכי שלו על שיר זה) ובסיפורו המוקדם של ס. יזהר "לילה בלי יריות".⁷ יש מידה רבה של מקריות וחוסר אחידות בברירת נושאייהם של המאמרים הנדונים: עם זאת ניתן בהחלט להבחין ברציפות הטענה המושמעת בהם, במפורש או במובלע.

הדיון על "מריבת קיץ" בא, למעשה, להוכיח כי אלתרמן אינו אלא סופר מהגר, אשר זווית הראייה שלו נקבעת על-ידי תודעת המהגר שהוא נושא עמו. רטוש, בשבינותו, נמצע דווקא מלערער באופן ישיר על המסר האנטי-כבועי שבשיר הנדון של אלתרמן: תחת זאת הוא מוכיח, אחת לאחת, כיצד אלתרמן טועה באופן שבו הוא מעצב את הקיץ הארץ-ישראלי – טעות המעידה על זרותו לבוף המקומי; כיצד העלמה העומדת במרכז השיר, זו המשמשת אצלו סמל לכל החדש הקם בארץ, "עומדת בקשרי גגור ומלחמה עם הטבע המקומי"; וכיצד קביעתו הפולמוסית בסיום השיר – כי "אסור להציץ דרך חור המבעול" – היא, למעשה, הודאה בכשלון, באי-היכולת לדעת מה טיבה האמיתי של הדמות הילידית המתגבשת בארץ.

אולם, למרבה הפליאה, גם הסופרים ילידי הארץ אינם יוצאים נקיים מלפני רטוש: בעניין שירו של ע. הלל נוטה רטוש להסכים עם דעתו של מרדכי שלו. הוא טוען, בעקבותיו, כי אהבת "החיילים האפורים" לבערות, המובעת בשיר, אינה אלא תחליף רגשי דל ל"חזון" קולקטיבי אמיתי, שהעדרו מן היצירה הוא סימן מובהק לא רק לדלות החזונית של ע. הלל עצמו, אלא של ספרות דור תש"ח בכללותה. המחלוקת היא באשר לתוכן החזון: בניגוד לשלו, המבקש בכל מחיר לדלות מן השיר רמזים – ולו חלקיים בלבד – לחזון מלכות ישראל, תובע רטוש את עלבון של החזון ה"עברי": בין היתר הוא טוען כי עדיף היה לו, למשל, המיר המשורר צירוף "יהודי" דוגמת "משלטי הר-האלהים" (המשמש בסיס לספקולאציה של שלו) בבטוי אחר, שמקורו ב"עולם האלים והאנשים של העברים הקדמונים".

הוא הדין לגבי ס. יזהר: לדעת רטוש מעידה יצירת יזהר – לפחות בפרק המוקדם שלה – על "השפעתם המזיקה של הערכים המקובלים בציבור הקשיש, המהגרי, על צפשו של הנוער העברי". אמנם רטוש מבחין היטב – וגם טורח להדגיש זאת – כי גבורו של יזהר הוא אכן נער עברי, בן הארץ, המושרש היטב באדמתה. הוא אף מתבאה בזה שהזיית האהבה שלו נקשרת "במירב הטבעיות" לתמונת עשתורת, שהיא אלת האהבה במיתולוגיה הכבוענית. עם זאת הוא מסתייג מתכונתו המובהקת של הגיבור לחטטנות עצמית ולהתעסקות חסרת-מוצא בבעיות הקיום היום-יומיות שלו, הנראית לו המשך בלתי-רצוי לתכונת ה"תלישות" המאפיינת את דמות הגיבור בסיפור העברי המזרח-אירופי. גם כאן, כמו במקרה של ע. הלל, מצפה רטוש להפעלת אמת-המידה של "התרבות העברית המבקיעה לה את דרכה... על כל שינוי הערכים הכרוך בה".

דומה, איפוא, כי בהערות ביקורתיות אלה מבקש רטוש לאמר כי גם כאשר הספרות בכתבת בארץ על אודות הארץ ואפילו על-ידי ילידי הארץ – אין היא כלולה באופן מידי בקטגוריה של "ספרות עברית" במובן הצרופ של המושג. היווצרותה של ספרות עברית-ארץ-ישראלית כפנומן חדש, נבדל ובלתי-תלוי מחייבת, לדעת רטוש, שינוי מרחיק-לכת במבנה התודעה של הכותבים, והשתחררות מוחלטת מדפוס החשיבה ומהרגלי הכתיבה שהצמיחו את הספרות היהודית בלשון העברית וקבעו את דמותה. עם זאת אין בהסתייגות זו כדי לערער על תוקף אמונתו הנחרצת של רטוש כי בארץ אכן נוצרת עברית *sui generis*, אשר במקום או במאוחר תינתק מן המסורת של הספרות היהודית בלשון העברית.

טענה זו, כשלעצמה, ככל שהיא נשמעת חריגה ונון-קונפורמיסטית, איננה מיוחסת לרטוש בלבד. מי שמכיר את הביקורת העברית בשנות החמשים, מן הסתם יודע כי רעיונות דומים נוסחו אז דווקא על-ידי בר-פלוגתא מובהק של רטוש כברוך קורצווייל. כידוע, בחן קורצווייל מאז ראשית עבודתו את תהליך החילון הפוקד את הספרות העברית במאתיים השנים האחרונות, והעמיד אנחבה זו במרכז מפעלו הביקורתי. מטבע הדברים שגם הספרות הארץ-ישראלית – בעיקר זו של סופרי "דור בארץ" – נדונה על-ידו מפרספקטיבה זו. מסקנתו היתה כי קיים נתק שכמעט אינו ניתן לגישור בין הספרות העברית המזרח-אירופית לבין הספרות העברית הארץ-ישראלית, לאחר שזו הקצינה את תהליך החילון עד כדי התרוקנות מוחלטת מכל זיקה לציוויליזאציה היהודית. טענה זו חזרה ונשמעה במאמרים שפירסם קורצווייל בעתון "הארץ" בראשית שנות החמשים, ושנושא דיונם הוא הסיפור הארץ-ישראלי. בין היתר אומר קורצווייל: "קם דור חדש לספרותנו והוא שונה עד מאוד מהדור הקודם. במובן הרגיל את כאן המשך, ולא יכול להיות המשך אחרי השינויים המעמיקים שנתחוללו בשלושה דורות האחרונים ובמיוחד במציאותנו כאן בארץ...ספרות הצעירים, ובעיקר זו של ילידי הארץ וחביכיה, שונה מבחינה מהותית מהספרות של הדורות הקודמים, בין שהיתה משכילה, ציונית ובין שהיתה אחרת. ספרות זו שונה במידה שחיי היהודים בארץ-ישראל שונים מחיי הגלות...הסיפור הצעיר הוא עדות לגסיסה סופית של עולם ערכי היהדות המסורתית"⁸.

ברם, קיומה של תפישה מעין זו בביקורת בת-הזמן אין בה כדי לטשטש את שונותה של העמדה הנקוטה בידי רטוש. ברור כי ישנה הסכמה בין רטוש לבין קורצווייל וממשיכיו (בכללם אליעזר שנייד וצבי לוז)⁹ ביחס למהות התהליך שבו נתונה הספרות העברית בארץ-ישראל. אולם, מאידך, קיימים ביניהם הבדלים עקרוניים, ששורשם אידיאולוגי, ואשר דווקא הם עשויים להבליט את המיוחד שברטוש. ראשית, קורצווייל וממשיכיו – החרדים לדציפותה של תרבות ישראל – מדברים על תמורה מרחיקת-לכת, מהפכנית, בתולדות הספרות העברית. רטוש, לעומת זה, מקצין אנחבה זו עד קצה גבול היכולת, וקובע – מכח השקפתו ה"כבוענית" – כי "הספרות העברית" המתהווה בארץ היא עניין שונה במהותו ממה שהוא מכנה בשם "הספרות היהודית בלשון העברית". במובחים אריסטוטליים ניתן לומר כי לדידו של רטוש אין זה שוני של מין אלא של סוג. שנית: בעוד שקורצווייל מגנה את התהליך המתואר, מקנה לו רטוש ערך נורמטיבי בזה שהוא מעמיד את ה"עבריות" (לעומת ה"היהודיות") כקריטריון אסתטי שעל-פיו הוא מגדיר, מפרש ואף מעריך את הקורפוס הנידון. רובם של מאמרי הביקורת שלו – כפי שראינו – משועבדים לקנה-מידה זה ומובחים על-ידו. לאור זה ניתן, איפוא, לקבוע כי משנתו הביקורתית של

רטוש, על אף צמצומה וחלקיותה, היא, ביסודה, ניסיון יחיד במינו לבסס אסתטיקה ילדית, ובזה להשתית את הספרות העברית – הלכה למעשה – על החוויה הישראלית הצרופה.

במחק של שנות דור אפשר להתבונן בביקורת של רטוש במידה לא מבוטלת של ספקנות. דומה כי הספרות העברית החדשה – על אף השינויים הכבירים המתחוללים בה – לא ניתקה עצמה ניתוק מוחלט מן הספרות העברית המזרח-אירופית וממערכת המושגים שלה. במסה שחיבר באמצע שנות השבעים טוען איתמר יעוז-קסט לזכותה של התפיסה ה"ניאו-יהודית" בספרותנו שנושאה הם דור שלם של מהגרים שהגיעו לארץ לאחר השואה, ואשר חותר – כלשונו – "להכרת עצמנו ללא תרמית וללא אשליות של הינתקות מרציפות הגורל היהודי"¹⁰. כיום גם ניתן לקבוע בוודאות כי מלחמת-ששת-הימים גרמה, בין היתר, לערעור מאסיבי של המנטאליות והאידיאולוגיה ה"ילידית": "המלחמה היתה בשבילי שיעור יוצא מן הכלל, במה שנקרא תודעה יהודית" – מכריז אחד הגיבורים – הילידים של "שיח לוחמים"¹¹. בשנים שמאז ניתן להבחין – כפי שהוכח במחקרים רבים – בגילויים מובהקים של רבסאנס יהודי, אשר לו השלכות גם במישור האסתיטי. מבחינה זו נראית לי כסימפומאטית הבעת אי-הנחת של עמוס עוז – בספרו "באור התכלת העזה" – מן התרבות ה"ילידית" הנראית לו רדודה, קצרת-טווח ובעדרת פרספקטיבה. המופת, לדידו, הם מדולי, ברדיצ'בסקי, עגנון ואפילו ביאליק – נושאים המובהקים של מה שכינה רטוש בשם "הספרות היהודית בלשון העברית"¹².

אף-על-פי-כן מהווים מאמרים אלה של רטוש פרק חשוב בתולדות הביקורת העברית, שאנו חייבים בלימודו. זאת, כמובן, מעבר לחשיבות שיש לחטיבה זו בהשלמת הראייה הכוללת של יצירתו האמנותית ובסיוע להבנתה. שכן למרות קביעתנו כי הספרות המתהווה בארץ מוסיפה לשמור על אחדותה ורציפותה של הספרות העברית (במובן הרחב של המושג) – אל לנו להמעיט בערכו של המימד ה"ילידי" של ספרות זו, אשר אותו מגדיר יונתן רטוש בחריפות ובתוקף. בשל כך נראית לי הגותו האסתיטית כגורם שבלעדיו אי-אפשר לברר כהלכה מהי דמותה האמיתית של ספרותנו בדורות האחרונים.

ה ע ר ו ת

- 1 'משא הפתיחה במושב הועד עם שליחי התאים' (מאת יונתן רטוש), יוצא לאור על-ידי הועד לגבוש הנוער העברי, קיץ 1944.
- 2 המאמר פורסם ברבעון 'קשת', תש"ך, חוב' ב', עמ' 24-27. מראי-המקום ליתר מאמרי הביקורת יובאו להלן.
- 3 יונתן רטוש: "ספרות ישראלית או כלל-יהודית?", "מחברות לספרות", כרך חמשי, מחברת ד', אפריל 1954, עמ' 70-76. וכן השווה: דב סדן: 'על ספרותנו: מסת מבוא', הוצאת ראובן מס, תש"י, עמ' 24 (חזר ונדפס בספרו 'אבני בדק', הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב).
- 4 יונתן רטוש: "ספרות יהודית בלשון העברית", "אלף", ינואר 1950.
- 5 "מונטיטין", גליון 32, אפריל 1981, עמ' 64.
- 6 מאמריו של יונתן רטוש על ביאליק הם: "שירת האהבה הזרה אצל ביאליק", "אלף", ספטמבר 1951; "האיש ואלוהיו: על פרקי החורבן ב'מגלת האש'", "משא", 7.2.1958; "הבגלה והנסתר: על 'מגלת האש' ו'אגדת שלושה וארבעה'", 'מאסף חיים נחמן ביאליק' (בעריכת הלל ברזל), הוצאת ספרית מקור (אגודת הסופרים ומסדה), תשל"ה, עמ' 187-190. המאמרים המוקדמים נדפסו מחדש כבספחים למאמר שב'מאסף'. ראה שם, עמ' 187-195.
- 7 'מנגד לארץ: על 'מריבת קיץ'; "אלף", ינואר 1950; "דבר החיילים האפורים", "אלף", אמצע 1949. (וכן ראה בהקשר זה: ש. מרדכי: "דבר החיילים האפורים" - או תחליפים לחזון", "סולם", חוב' ב', סיון תשי"ט, עמ' 27-29); "הבריחה אל המציאות: 'לילה בלי יריות' לס. יזהר", "אלף", מאי 1950.
- 8 ברוך קורצווייל: "מעין סיכום ביניים (על בעיית ההמשכיות בספרותנו החדשה)", "הארץ", כג אדר א', תשי"ד. חזר ונדפס בספרו: 'בין חזון לבין האנסורדי', הוצאת שוקן, תשכ"ו, עמ' 363-375. וכן ראה יתר מאמריו על הסיפור הישראלי, שם, עמ' 340-403.
- 9 אליעזר שבייד: "צעד השרשים החתוכים", 'שלש אשמורות', הוצאת עם עובד, תשכ"ז, עמ' 202-224; צבי לוז: 'מציאות ואדם בספרות הארץ-ישראלית', הוצאת דביר, תשל"ו, עמ' 7-11; 169-177.
- 10 איתמר יעוז-קסט: 'על התפיסה הניאו-יהודית בתחומי הספרות והאמנות', במת-יחיד, תשל"ה, עמ' 5.
- 11 'שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות', בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, תשכ"ח, עמ' 163.
- 12 עמוס עוז: 'באור התכלת העזה: מאמרים ורשימות', הוצאת ספרית הפועלים, תשל"ט, עמ' 24.